

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІСОТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
Навчально-науковий інститут суспільних наук, адміністрування та права

Кафедра екології

УДК 502.172(1-751.3)

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

магістра

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему:

**РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ У ЗБЕРЕЖЕННІ
ПРИРОДОЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ЗАКАРПАТТЯ**

Виконала: ст. групи ЕКз-61
напряму підготовки (спеціальності)

101 – Екологія

(шифр і назва напряму підготовки, спеціальності)

Зейкан Ганна Василівна

(прізвище та ініціали)

Керівники: ст. викл. Мельничук С. П.
доц. Чернявський М. В.

Рецензент: доцент, к.с.-г.н. Шукель І. В.
(прізвище та ініціали)

Ідентичність – 98%

м. Львів – 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІСОТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ

Навчально-науковий інститут суспільних наук, адміністрування та права

Кафедра: екології

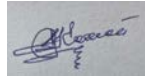
Освітньо-кваліфікаційний рівень: магістр

Напрямок: 10 – природничі науки

Спеціальність: 101 - екологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри екології

д.с.-г.н., проф. Копій Л.І.

" ____ " _____ 2025 року

З А В Д А Н Н Я

НА ДИПЛОМНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

ЗЕЙКАН ГАННІ ВАСИЛІВНІ

1. Тема роботи: « Роль екологічної освіти у збереженні природозаповідного фонду Закарпаття »

керівники роботи: Мельничук Світлана Петрівна, старший викладач, Чернявський Микола Васильович, доцент

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом університету від " 15 " 12 2025 року № С-971 .

2. Термін подання студентом роботи " 03 " 12 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи: 1. Матеріали Департаменту екології та природних ресурсів Закарпатської обласної державної адміністрації. 2. Літописи природи КБЗ, НПП та ПЗ Закарпаття. 3. Матеріали польових досліджень. 4. Науково-дослідна та довідкова література.

4. Зміст пояснювальної записки (розділи, які потрібно розробити): Вступ. 1. Природно-кліматичні умови розташування б'єкта досліджень. 2. Аналіз стану проблеми. 3. Програма, методика та об'єкти досліджень. 4. Дослідна частина. Роль екологічної освіти у збереженні природозаповідного фонду Закарпаття. Висновки і рекомендації. Список використаних джерел.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): 1. Концепція екоосвіти. 2. Форми екоосвіти. 3. Структура діяльності заповідної установи з екоосвіти. 4. Науково-пізнавальна та дослідницька діяльність на заповідних територіях. 5. Масові заходи та акції на території ПЗФ Закарпаття. 6. Інформаційно-видавнича, пропагандистська діяльність та співробітництво. 7. Висновки і пропозиції.

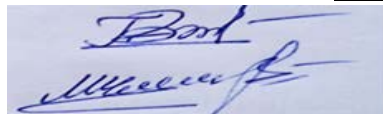
6. Дата видачі завдання: 04 серпня 2025 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

Номер	Назва етапів дипломної роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1	Аналіз літературних джерел	вересень 2025 р.	виконано
2	Підбір методики та об'єктів досліджень	вересень 2025 р.	виконано
3	Ознайомлення з матеріалами Департаменту екології та природних ресурсів Закарпатської обласної державної адміністрації та Літописами природи ПЗО і проведення польових досліджень	жовтень 2025 р.	виконано
4	Аналіз ролі екологічної освіти у збереженні природозаповідного фонду Закарпаття	жовтень-листопад 2025 р.	виконано
5	Камеральна обробка польових матеріалів	листопад 2025 р.	виконано
6	Написання пояснювальної записки і оформлення графічних креслень	грудень 2025 р.	виконано

Студент

Зейкан Г. В.

Керівники роботи

Чернявський М. В.
Мельничук С.П.

УДК 502.172(1-751.3)

Зейкан Г.В. «Роль екологічної освіти у збереженні природозаповідного фонду Закарпаття»: Магістерська робота: 101 Екологія/ Ганна Василівна Зейкан; науковий керівник: Мельничук Світлана Петрівна, Чернявський Микола Васильович; НЛТУ України. – Львів, 2025. - 66 с.

Табл. 4, рис. 8 , бібліогр. 57 назв.

Анотація

В дипломній роботі на основі вивчення літературних джерел проведено аналіз еколого-освітньої діяльності в чотирьох великих заповідних об'єктах на території Закарпатської області Карпатський біосферний заповідник, Національні природні парки „Синевир”, „Ужанський” і „Зачарований край” як природоохоронних, наукових та еколого-просвітницьких установ, що мають на меті поширення екологічних знань серед широких верств населення. Також визначено потенціал і можливості її удосконалення на природоохоронних територіях Закарпаття.

Ключові слова: еколого-освітня діяльність, рекреація, біосферний заповідник, національний природний парк природоохоронна територія.

UDC 527.2 (7)

Zeykan A.V. "The role of environmental education in preserving the nature reserve fund of Transcarpathia": Master's thesis: 101 Ecology/ Hanna Vasylivna Zeykan; scientific supervisor: Svitlana Petrivna Melnychuk, Mykola Vasyliyevych Chernyavsky; NLTU of Ukraine. – Lviv, 2025. - 66 p.

Table. 4, Fig. 8, bibliogr. 57 names.

ANNOTATION

In the diploma thesis, based on the study of literary sources, an analysis of ecological and educational activities in four large protected areas in the Transcarpathian region was conducted: the Carpathian Biosphere Reserve, the National Natural Parks "Synevyr", "Uzhansky" and "Enchanted Land" as environmental, scientific and ecological and educational institutions aimed at disseminating environmental knowledge among the general public. The potential and possibilities for its improvement in the protected areas of Transcarpathia were also identified.

Keywords: ecological and educational activities, recreation, biosphere reserve, national natural park, protected area.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИРОДНИХ УМОВ	9
1.1 Місцерозташування.....	9
1.2 Характеристика компонентів ландшафту.....	10
1.2.1 Геоморфологія та рельєф.....	10
1.2.2 Клімат.....	11
1.2.3 Гідрологічні умови.....	13
1.2.4 Рослинність.....	14
РОЗДІЛ II. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ.....	16
СУЧАСНИЙ СТАН ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ ТА НАПРЯМКИ ЇХ ФОРМУВАННЯ.....	16
2.1. Поняття «екологічна освіта» та «екологічне виховання».....	16
2.2. Об'єкти заповідного фонду Закарпаття, їх унікальність та місце у світовій екологічній спадщині.....	19
РОЗДІЛ III. ПРОГРАМА, МЕТОДИКА, ОБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ... ..	23
РОЗДІЛ IV. РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ У ЗБЕРЕЖЕННІ ПРИРОДОЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ЗАКАРПАТТЯ.....	25
4.1. Еколого-освітня діяльність на природоохоронних територіях.....	25
4.2. Характеристика об'єктів дослідження.....	26
4.2.1. Еколого-освітня робота в Карпатському біосферному Заповіднику.....	26
4.2.2. Еколого-освітня діяльність НПП «Синевир».....	38
4.2.3. Еколого-освітня діяльність НПП „Зачарований край”.....	43
4.2.4. Еколого-освітня діяльність НПП Ужанський національний природний парк.....	46
4.3. Проблеми та перспективи розвитку заповідної справи Закарпатської області.....	48
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	54
ДОДАТКИ.....	61

ВСТУП

Закарпаття – край заповідників і резерватів. Проблемі питання збереження природної різноманітності приділяється дедалі більше уваги. Еколого-освітницьку діяльність тут визначають як поширення знань про закономірності функціонування екосистем, життя тварин і рослин в популярній формі з метою виховання етичного ставлення до природи, формування екологічного світогляду та почуття персональної відповідальності за збереження живої природи планети в природному стані.

Еколого-освітницька діяльність у межах установ і об'єктів ПЗФ здійснюється з метою забезпечення підтримки природно-заповідної справи цих установ і сприяє вирішенню регіональних екологічних проблем, підвищенню екологічної свідомості й розвитку екологічної культури населення та відвідувачів [5].

Фахівці територій та об'єктів природно-заповідного фонду Закарпатської області здійснюють цілеспрямовану роботу з усіма верствами населення щодо забезпечення принципу безперервності екологічної освіти та виховання [6].

Еколого-освітницька діяльність територій та об'єктів природно-заповідного фонду Закарпатської області здійснюється відповідно до «Положення про екологічну освітньо-виховну роботу установ природно-заповідного фонду» [7], щорічних Планів заходів з екологічної освітньо-виховної та просвітницької роботи, що затверджуються адміністрацією та погоджуються і фінансується профільним Міністерством України.

Актуальність роботи визначається необхідністю поглиблення засад розвитку екологічної освіти у збереженні природозаповідних територій.

Метою дипломної роботи є аналіз еколого-освітньої діяльності в чотирьох великих заповідних об'єктах на території Закарпатської області

Карпатський біосферний заповідник, Національний природний парк „Синевир”, Національний природний парк „Ужанський” і Національний природний парк „Зачарований край” та визначення потенціалу і можливостей її удосконалення.

Об’єкт дослідження: Карпатський біосферний заповідник, Національний природний парк „Синевир”, Національний природний парк „Ужанський” і Національний природний парк „Зачарований край” як природоохоронні, наукові та еколого-просвітницькі установи, що мають на меті поширення екологічних знань серед широких верств населення.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі завдань були використані методи аналізу та синтезу, порівняльного зіставлення, логічного узагальнення та аналогій.

Для досягнення визначеної цілі були проведені:

1. Дослідження основних інноваційних засад збереження та управління територіями природно-заповідного фонду в чотирьох великих заповідних об’єктах на території Закарпатської області

2. Аналіз та визначення основних орієнтирів стратегії розвитку еколого-освітньої діяльності природно-заповідного фонду Закарпаття: актуалізація громадської активності, забезпечення продуктивного та збалансованого використання природних та економічних ресурсів територій.

3. Визначення концепцій еколого-освітніх підходів в організації рекреаційно-туристичної діяльності на територіях природно-заповідного фонду з просвітницькою метою.

РОЗДІЛ І. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИРОДНИХ УМОВ

1.1 Місцерозташування

Закарпатська область знаходиться на заході України, займає південно-західні схили Карпат, а також північно-східну частину Середньодунайської низовини. На північному сході Закарпаття межує з Львівською та Івано-Франківською областями, на північному заході - з Польщею, на заході - з Словаччиною, на південному заході - з Угорщиною, на півдні - з Румунією. Площа області - 12,8 тисяч кв. км. Чотири п'ятих території займають покриті лісами гори і тільки одна п'ята - рівнина. Населення області складає 1287,4 тисячі чоловік, у т.ч. в міських поселеннях - 501,6, сільській місцевості - 785,8 тисячі чоловік[37].

Найбільш древніми архітектурними пам'ятниками середньовічного Закарпаття є кам'яні замки, палаци, культові споруди. До наших часів добре збереглися Ужгородський та Мукачівський замки. Від фортець в Невицькому, Середньому, Хусті, Квасові, Королеві та Виноградіві залишились тільки розвалини. Із культових споруд відомими є: Горянська ротонда XII- XIII ст., кафедральний собор XVII ст. в Ужгороді, готична церква XIV ст. в Мукачеві, барочні побудови монастиря XVII ст. біля Мукачева, апсида- церква XII ст. в с. Зміївка, Мужіївський готичний костел XIV ст., Добросільський, Четівський готичні костели XV ст. та ін. Головними рекреаційними ресурсами Закарпаття є мінеральні води, клімат і рельєф. Відомо біля 50 родовищ з лікувальною водою різних типів, а найпоширенішими є вуглекислі води[37].

Рис.1.1.- Закарпатська область, природозаповідний фонд

1.2 Характеристика компонентів ландшафту

1.2.1 Геоморфологія та рельєф

В межах Закарпаття Українські Карпати простягнулись із північного заходу на південний схід і представляють собою три поздовжні пояси хребтів. Північно-східна границя області проходить по Водороздільному хребту. Південніше від нього простягнулась центральна група хребтів -Полонинські гори. Сама південна, третя група хребтів -. Вулканічні Карпати. П'ять перевалів через Водороздільний хребет зв'язують Закарпаття з іншими областями України: Ужоцький (889 м), Середній Верецький (839 м), Воловецький або Бескидський (974 м), Вишківський (930 м) і Яблунецький (931 м). Недалеко перед Вишківським знаходиться Торунський (941 м) [19-21].

Полонинський хребет тягнеться від річки Уж, на південному заході його продовжують хребет Свидовець і Чорногорський масив. На

північному заході знаходиться масив полонини Рівної (1479 м), в центрі - полонина Боржава з найвищою точкою - горою Стой (1677 м), на південному сході - полонина Красна, хребет Свидовець з вершиною Близниця (1881 м) і Черногорський масив з вершиною України - Говерлою (2061 м) [19-21].

Південніше і майже паралельно Полонинському хребту знаходяться Вулканічні Карпати, в західній частині яких виситься Попричний Верх (і 000 м). в центрі- масиви Синяк (1018 м) і Маковиця (976 м), південніше - маси з Верхній Діл з вершиною Бужора (1081 м). На південь від Черногорського масиву знаходяться Рахівські гори, або Гуцульські Альпи з найвищою горою - Піп Іван (1941 м) [19-21].

1.2.2 Клімат

Територія Закарпаття знаходиться під дією повітряних мас. що переміщуються в основному із Атлантики і приносять сюди вологе повітря. Тому зима в області відносно тепла, з відлигами, снігопадами, а літо - тепле,

з частими дощами, з середньою температурою +19-21. Клімат помірно-континентальний. Річна кількість опадів коливається від 640 мм на низовині (Берегово) до 1411 мм в горах (Усть-Чорна) [20].

Положення Карпат у південних широтах помірного поясу і особливості циркуляції атмосфери визначають загальний, досить великий запас тепла. Річний радіаційний баланс тут 35,8-44,1 ккал/см². Тому клімат передгірних рівнин і низькогір'я в основному помірно теплий. Однак загальний термічний фон різко змінюється під впливом орографії. Із збільшенням висоти місцевості знижується температура її повітря. Ізотерми, як правило, повторюють хід ізогіпс. Так, середні річні температури повітря змінюються від 7-10° на рівнинах до 5° в низькогір'ях, від 3° в середньогір'ях до 0,6° у верхньому ярусі гір. На вершинах Свидовця і Черногори вона близька до 0°. З підняттям у

гори істотно зростає тривалість періоду з негативним радіаційним балансом і від'ємними середньомісячними температурами повітря[21].

У Закарпатті холодний період триває 2,5 місяці, у горах вище 800-1000 м - 5 місяців (листопад - березень). Найнижчі температури повітря бувають у січні: - 3° в Закарпатті і -4, -5° у Прикарпатті. З підняттям угору на кожні 100 ж температура знижується на 0,4°. На висоті 1200 м (Турбат) середня температура січня -7,9°, на Свидовці і Чорногорі -12°. Взимку в горах розподіл температури часто має інверсійний характер. Тому передгір'я (300- 500 м), схили і вершини невисоких хребтів тепліші, ніж долини невеликих річок. Зміна зими весною спостерігається в Закарпатті - в третій декаді лютого[20].

Стійкий перехід середньодобових температур повітря через 5°, що збігається з початком вегетації більшості деревних порід і озимих культур, відбувається в різні строки: в Закарпатті - 20 березня, в горах - з середини до кінця квітня. У цей час розпускаються перші клейкі листочки. Але активний розвиток більшості культур починається лише при температурі 10° і вище - початком активної вегетації в Закарпатті вважається середина квітня, а в горах - лише з середини травня[19-21].

У Закарпатті вегетаційний період триває 185 днів і дістає 3300-2800° тепла. У нижньому і середньому ярусі гір - до 125- 80 днів, а сума активних температур - до 1000°, найвищих вершин - не більше 90 днів, сума активних температур не перевищує 600°. Найвищі середньомісячні температури в Закарпатті +20, в поясі гір до висоти 1500 м знижується до 10°[20].

Підвищена зволоженість Карпат зумовлена динамічним підняттям угору і охолодженням місцевих повітряних мас. Річна кількість коливається від 600 мм на рівнинах до 1600 мм на вершинах гір. Відносна вологість не падає нижче 55% у Закарпатті. Максимуми опадів у Закарпатті і на південно-західному схилі

спостерігаються в червні і жовтні. Взимку опадів мало - 150-450 мм. Мінімум опадів спостерігається в січні - 20-40 мм у передгір'ях.. Зимові опади бувають переважно у вигляді снігу. Тривалість стійкого снігового покриву в горах - 3-4 місяці. На великих висотах сніг може випадати і влітку[19-21].

1.2.3 Гідрологічні умови

Територія області порізана густою сіткою річок. Всього в Закарпатті протікає 9429 річок сумарною протяжністю 19793 км. із них 4 річки: Тиса. Боржава. Латориця і Уж - мають довжину більше 100 км кожна. Всі вони відносяться до басейну Тиси - самої довшої річки Закарпаття і самого крупного притоку Дунаю. Для рік Закарпаття характерні паводки після злив (8 - 10 паводків на рік) [19-21].

На Закарпатті є невеликі і неглибокі озера - релікти древнього оледеніння - всього 137. Вони знаходяться на висоті 1400 - 1800 м. -озеро Апшинець, що знаходиться в Свидовецькому масиві. Його площа біля 1,2 гектара, глибина не більше 3 м. Саме відоме і велике в Українських Карпатах Синевірське озеро знаходиться у верхів'ї річки Тересля на висоті 989 м над рівнем моря. Площа водного дзеркала біля 7 гектарів, глибина до 20 м.,є Липецьке озеро в Хустському районі (0,18 га), озеро Ворочевське на Анталовецькій поляні, гірське озеро на полонині Бребенескул в Рахівському районі (0,4 га) [20].

На гірських річках багато водоспадів різної висоти, самі більші: Воєводина на схилах полонини Рівної і Шипот на схилах полонини Боржава. Партизан і Соловей знаходяться у верхів'ях річки Туриці біля села Лумшори Перечинського району[19].

Річки Закарпаття відносять до річок змішаного живлення з переважанням дощового. Максимальні рівні спостерігаються в середині - кінці березня. Рівні піднімаються над передвесняними на 3 - 4 м. Тут не

буває тривалого стійкого льодового покриву. Лід з'являється, як правило, з середини грудня.

Часто паводки і селі мають катастрофічний характер. Вони завдають народному господарству великих матеріальних збитків: руйнують шосе і залізниці, зносять мости, змивають посіви, ґрунтові горизонти, заготовлений ліс, пошкоджують будинки, промислові і сільськогосподарські споруди. При паводках дуже розмивається русло та береги річок[20].

1.2.4 Росли́нність

На території області чітко виражена висотна пояси́сть рослинності. Близько 50% площі області вкрито лісом. Пологі схили Українських Карпат зайняті переважно буком - біля 59% загальної площі лісів. У низинах зустрічаються острівки дуба, місцями граба. Вище букових лісів простягається пояс хвойних лісів із ялини та смереки, місцями ростуть кедр та ялиця, вище лісового поясу - субальпійська та альпійська рослинність[29-31].

Стан лісів. Інтенсивне господарське втручання людини в природу карпатських лісів почалося з середини XVIII сторіччя, наступ на ліс здійснювався з верхніх схилів для розширення полонин і по долинах рік для збільшення орних земель, внаслідок лісистість знизилась в 1,5 рази[31].

Із середини XIX сторіччя починаються промислові рубки лісу, відбулась зміна їх вікової і породної структури. Особливо значної шкоди лісам Карпат завдано в повоєнні роки, коли фактичні рубки лісу суцільним способом у двічі - тричі перевищували обґрунтовані нормативи. Тільки за 1957-1960 рр. понад 500 тис.га лісів пошкоджено вітровалами й буреломами[30].

Недоліки у веденні лісового господарства: верхню межу лісу знижено на 200-300 м; порушено вікову та видову структуру

деревостоїв. В їх складі молодняк та середньовікові дерева стої становлять подекуди близько 60%, водорегулююча роль яких суттєво нижча, ніж у пристигаючих та перестійних лісах. Нормальною для басейну р. Тиси повинна бути залісненість не нижче 75-80%, а маємо лише 50-60%. Негативним є те, що в 1995 р. місцевою владою у ліс було допущено близько 400 суб'єктів господарювання бізнесу. Для проведення лісозаготівель вони не мали спеціалістів достатньої кваліфікації та відповідної техніки, що не забезпечило природозберігальних технологій лісозаготівель[29-31].

Під час паводків кількість опадів у 1-10 разів перевищують водорегулюючу ємність лісових екосистем. І стан лісового покриву не був вирішальним чинником у розвитку паводків, але це могло вплинути на зниження зсувостійкості схилів та формування селів[20].

Протягом останніх 50 років антропогенні фактори дедалі більшою мірою визначають виникнення паводкових катастроф. Площі сільгоспкористування займають майже третину Закарпаття. Це переважно високогірні луки (полонини), після лісові луки і невеликі ділянки ріллі у межах лісового поясу, та рілля, сади, виноградники, сіножаті і пасовища Передгір'я і Притиської низовини. Найбільший вплив на формування поверхневого стоку та ініціювання селевих процесів має характер ведення полонинського господарства[37].

Нерегульоване, надмірне випасання худоби, особливо овець, призвело до деградації рослинного покриву, руйнування дернини і втрати водорегулюючих функцій гірських лук та стійкості підстилаючих ґрунтів. Стали місцем формування снігових лавин, інтенсифікації поверхневого стоку, ерозії ґрунтів, зниження їх біологічної активності, гумусованості, пухлості і водопоглинальної здатності та формування нових зсувних ділянок. Незадовільне розмежування полонинського і лісового господарств[31].

РОЗДІЛ II. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ СУЧАСНИЙ СТАН ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ ТА НАПРЯМКИ ЇХ ФОРМУВАННЯ

2.1. Поняття «екологічна освіта» та «екологічне виховання»

З найдавніших часів екологічна свідомість та екологічна культура є атрибутивними складовими людського життя, важливим напрямом людської діяльності та мислення, від якого істотним чином залежать (і ще більше буде залежати в майбутньому) нормальне існування сучасної цивілізації та її сталий розвиток. Водночас ці два поняття є справжніми феноменами 2-ї половини ХХ – початку ХХІ ст., коли людство дедалі більше почало усвідомлювати необхідність переулаштування свого життя, з тим, щоб воно стало безпечним і здоровим, щоб екологічна культура населення стала беззаперечним імперативом його буття, адже нині, фактично, розгортається всесвітня гуманітарно-екологічна революція, яка прийшла на зміну науково-технічній революції (умовно – середина ХХ – кінець ХХІ ст.), що свого часу змінила революцію промислову (умовно – початок ХІХ – середина ХХ ст.) [21, с. 255].

Проблеми екологічної культури та виховання осмислювалися багатьма знаними українськими вченими, зокрема такими, як акад. В. Шинкарук, акад. М. Голубець [12], д-р філос. наук Н. Депенчук, д-р філос. наук М. Тарасенко, проф. В. Крисаченко, О. Федоренко, Л. Лукянова, Н. Єфименко, В. Потапенко [38], Ю. Злобін, С. Стойко тощо [46].

На основі вироблених ними концептуальних положень сформовано певну систему понятійних уявлень про генезис, структуру та механізми функціонування екологічної свідомості та екологічної культури. Проте, недостатньо дослідженим залишається рівень реальної екологічної культури населення, розуміння ним важливості нового екологічного

мислення, своєї відповідальності за майбутнє навколишнього середовища[38, 48].

Гострота сучасної глобальної екологічної кризи і необхідність зміни світоглядних та ціннісних орієнтирів безпосередньо пов'язана з проблемою зміни свідомості як широких мас населення, так і осіб, що на різних щаблях приймають відповідальні рішення, політиків, керівників корпорацій, вчених, організацій громадського сектору, ЗМІ тощо. Це передбачає особливу увагу до проблеми формування екологічної свідомості в широкому сенсі слова. При цьому потрібно розуміти, що власне становлення екологічної свідомості є доволі непростим процесом, який передбачає, зокрема, здатність піднятися над своїми вузькокорисними інтересами заради інтересів більш широких суспільних верств, прагнення діяти в ім'я збереження природи, врятування життя на планеті[56, 48].

Прийнято вважати, що становлення екологічної свідомості здійснюється за чотирма основними напрямками: науковому (через прагнення реалізувати на практиці знання про існуючі в природі взаємозв'язки); економічному (через усвідомлення економічної невігідності виробничої діяльності, яка руйнує природне середовище); культурному (через прагнення зберегти природу як елемент культурного середовища) і політичному (через прагнення створити умови, відповідні гідності людини). Тобто головною метою екологічної свідомості є переорієнтація людського світогляду. На сучасному етапі розвитку цивілізації екологічна компетентність має стати обов'язковою ознакою культури кожної людини. «Культура – писав М. Тарасенко – це не тільки показник універсальності і свободи людини, але і в рівній мірі показник її відповідальності перед світом» [48, с. 96].

В науковій літературі існує багато визначень поняття «екологічна культура». Будучи похідним від більш загального та дуже багатопланового поняття «культура», це поняття теж має багато

визначень. Одним із вдалих, на нашу думку, є наступне: «Екологічна культура – це внутрішня суть людини та взагалі суспільства, що знаходиться «всередині нас» і проявляється в певних діях щодо природи. Екологічна культура виступає регулятором людської діяльності. Вона є своєрідним «кодексом поведінки» людей і всього суспільства по відношенню до природи, тобто екологічна культура є сукупністю екологічної етики, моралі й поведінки кожної окремої людини, соціальних груп людей і суспільства в цілому». Це складова загальноосвітньої культури, яка характеризується глибоким і узагальнюючим осмисленням важливості екологічних проблем для майбутнього людства [56, с. 23].

Є і інші більш чи менш вдалі означення цього поняття.

Поняття ж «екологічна освіта» та «екологічне виховання» є скоріше педагогічними процесами, що спрямовані на формування екологічної культури особистості та суспільства в цілому. Вони виступають певними регуляторами практичної діяльності особистості стосовно навколишнього середовища, згідно наукових вимог раціонального природокористування, а в спрощеному виді є показниками свідомого і відповідального ставлення до природи. У свою чергу, поняття екологічна освіта та екологічне виховання – це дещо різні інструменти впливу на свідомість людини. Перший озброює людину необхідними знаннями про особливості взаємодії суспільства і природи, а другий формує навички бережливого ставлення людини до природного середовища. А в цілому поняття екологічна культура, освіта і виховання виступають як триєдина категорія формування людської особистості, починаючи з самого раннього віку [56, 48].

В останні роки інтерес до розвитку екологічної освіти і культури в усьому світі зріс коли стало цілком очевидно, що одним із головних причин невиконання ухвал міжнародних екологічних форумів та відповідних їх документів є саме низька екологічна культура більшості населення планети. Так, через чверть століття констатується, по суті,

провал концепції сталого розвитку, прийнятій у м. Ріо-де Жанейро у 1992 році. Однією з головних причин називається відсутність нового екологічного способу мислення як у керівників держав, так і у простих людей. І Україна, на жаль, теж не подає приклад наявності у нашого керівництва та населення такого високого способу мислення [21, с. 258]. Підтвердженням цього є те, що, у 2016 році наша держава зайняла тільки 44 місце у рейтингу екологічної ефективності (Environmental Performance Index, EPI) серед 180 країн. Про це йде мова в у звіті Йельського і Колумбійського університетів [21].

2.2. Об'єкти заповідного фонду Закарпаття, їх унікальність та місце у світовій екологічній спадщині

Закарпаття – є екологічною перлиною у серці Європи. Тут ще височіють дерев'яні церкви і замки середньовіччя, тут збереглася мова і традиції предків, тут зростають реліктові види рослин, тут букові праліси можуть розповісти не одну легенду Карпат. Важливим є те, що міжнародна наукова спільнота визнає все це не меншою цінністю ніж всесвітньовідомі Єллоустонський національний парк, Ніагарський водоспад і Галапагоські острови. Для звичайної людини нині ці заповідні території є своєрідним проявом вічної і величної краси незайманої Природи. Тільки тут людина відсуває на другий план високі технології сьогодення, їй відкриваються вічні істини, забувається суєтність та метушня буднів, зрозумілими стають істинні цінності – краса, вічність, здоров'я, життя, Земля[12]

Нині об'єкти природного заповідного фонду Закарпаття класифікуються як природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники (ландшафтні, ботанічні, зоологічні тощо), пам'ятки природи (лісові, гідрологічні, геологічні тощо), заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні пам'ятки, парки-пам'ятки садово-

паркового мистецтва. Останні чотири позиції – це штучно створювані об'єкти[17-19].

У Закарпатті площі природного заповідного фонду складають понад 12% території області. З цим показником область наблизилася до показника країн ЄС і є безумовним лідером серед інших областей України. У заповідному фонді Закарпаття найвищим за ступенем заповідності є Карпатський біосферний заповідник, відтак – три природні парки («Ужанський», «Синевир», «Зачарований край») і 21 заказник загальнодержавного значення та 28 місцевого[17-19].

Найбільша кількість заповідних територій Закарпаття знаходиться в Карпатському біосферному заповіднику – природоохоронній, науково-дослідній установі міжнародного значення – 53 тис. га, у Національному природному парку «Синевир» – 40 тис. га, в Ужанському національному природному парку – 14 тис. га, регіональному ландшафтному парку «Зачарований край» – 6 тис. га. [56].

Всі вони поділяються на функціональні зони: заповідну (31 % від загальної площі), буферну (28%), антропогенних ландшафтів (35%) та регульованого заповідного режиму (6%). [17-19].

Заповідна зона – основа екологічної мережі, мережі з'єднаних між собою ділянок природних територій, що охороняються. Такі екокоридори можуть забезпечити як біорізномаяття та стійкість екосистеми в цілому так і повночленність всіх її популяцій. Буферна зона призначена для відпочинку, розвитку туризму та охорони заповідної зони від неконтрольованого людського впливу, тут дозволяється лише короткочасне перебування та обмежена людська діяльність. Транзитна є зоною ведення традиційного господарства. Починаючи з неї здійснюється особливо ретельний контроль за дотриманням усіх принципів охорони довкілля. [17-19].

Одним із найцінніших об'єктів охорони в Україні і на Закарпатті зокрема є букові праліси. Їх вік – від 170 до 220 років, у окремих випадках

300-500 років. Світовий фонд охорони природи та Міжнародний союз охорони природи визнали, що до пралісу відносять такий ліс, який не зазнав жодних змін під впливом людини[46].

Згідно з рішенням Європейської конференції міністрів лісового господарства у 1996 році було визначено, що ПРАЛІС – це такий лісовий масив, який ніколи не зазнавав людського втручання і в своїй структурі та динаміці демонструє природний розвиток. Нині праліси є найбільш важливими для встановлення історії розвитку рослинного покриву у післяльодовиковий період. Вони – своєрідний еталон, міра і критерій прекрасного і, водночас, генетичний фонд пралісових екосистем нашого континенту. Їх вивчення є необхідною умовою для ведення лісового господарства на природних засадах. [38].

Екологічні процеси, що відбуваються тут, слугують моделлю сталого ведення лісового господарства, яке нині набуває стратегічного значення. Адже за останні 40-50 років на Закарпатті верхню межу лісу знижено на 200-300 метрів, безжалісно і немотивовано вирубано наднаукову норму лісів – понад 20 мільйонів кубометрів цінної деревини. Транспортування зрубаного лісу проводилося і продовжує проводитися гусеничною технікою, що призводить до інтенсивної ерозії ґрунтів, винищення трав'яного покриву, знищення середовища існування багатьох видів. Значення пралісів набуває ще актуальнішого значення нині, коли потужні повені внаслідок знищення форпостів гірських лісів, криволісся, а також значних територій приполонинських лісів, які в сукупності є приймачами і розподільвачами вологи і, як відомо, найбільш ефективно виконують захисні функції, наносять господарському комплексу області значної шкоди. [46].

Нині букові праліси Карпат в одному ряду з Єллоустоунським національним парком, Ніагарським водоспадом, Галапагоськими островами, озером Байкал та ще понад сто шістьдесятьма природними

феноменами, визнаними міжнародною спільнотою унікальними об'єктами природної спадщини світового масштабу[6].

«Букові праліси Карпат» – міжнародний об'єкт, що складається з десяти окремих ділянок, які розташовані вздовж осі завдовжки 185 км від Рахівських гір та до Чорногорського хребта (в Україні) на захід по Полонинському хребту гір Буковські Врхи та Вігорлат (у Словаччині). Понад 70 відсотків об'єкта знаходяться в Україні на території Карпатського біосферного заповідника, Ужанського національного природного парку – з українського боку. А з словацького боку – на території Національного парку Полоніни й Природоохоронної області Пряшівщини[12].

«Букові праліси Карпат» є надзвичайно важливим об'єктом для встановлення повної картини історії та еволюції роду бука, який на сьогодні є глобально важливим для північної півкулі Землі. Бук є однією з найважливіших складових помірних широколистих лісів, які колись займали 40 відсотків території Європи. Важливо, що ці праліси зростають на всіх ґрунтоутворюючих породах, що зустрічаються в Карпатах і володіють значним біологічним різноманіттям. [12].

З-поміж інших лісових об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вирізняються специфічною флорою та фауною, які додають екологічній комплексності та довершеності цим екосистемам. Таким чином букові праліси на Закарпатті охороняються у Карпатському біосферному заповіднику та Ужанському національному природному парку. [12].

РОЗДІЛ III. ПРОГРАМА І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Еколого-освітницька діяльність територій та об'єктів природно-заповідного фонду Закарпатської області здійснюється відповідно до «Положення про екологічну освітньо-виховну роботу установ природно-заповідного фонду» [7], щорічних Планів заходів з екологічної освітньо-виховної та просвітницької роботи, що затверджуються адміністрацією та погоджуються і фінансується профільним Міністерством України.

Актуальність роботи визначається необхідністю поглиблення засад розвитку екологічної освіти у збереженні природозаповідних територій.

Метою дипломної роботи є аналіз еколого-освітньої діяльності в чотирьох великих заповідних об'єктах на території Закарпатської області Карпатський біосферний заповідник, Національний природний парк „Синевир”, Національний природний парк „Ужанський” і Національний природний парк „Зачарований край” та визначення потенціалу і можливостей її удосконалення.

Об'єкт дослідження: Карпатський біосферний заповідник, Національний природний парк „Синевир”, Національний природний парк „Ужанський” і Національний природний парк „Зачарований край” як природоохоронні, наукові та еколого-просвітницькі установи, що мають на меті поширення екологічних знань серед широких верств населення.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі завдань були використані методи аналізу та синтезу, порівняльного зіставлення, логічного узагальнення та аналогій.

Для досягнення визначеної цілі були проведені:

1. Дослідження основних інноваційних засад збереження та управління територіями природно-заповідного фонду в чотирьох великих заповідних об'єктах на території Закарпатської області

2. Аналіз та визначення основних орієнтирів стратегії розвитку еколого-освітньої діяльності природно-заповідного фонду Закарпаття: актуалізація громадської активності, забезпечення продуктивного та збалансованого використання природних та економічних ресурсів територій.

3. Визначення концепцій еколого-освітніх підходів в організації рекреаційно-туристичної діяльності на територіях природно-заповідного фонду з просвітницькою метою.

4. Запропоновано нові перспективні методи і форми роботи з населенням з еколого-освітницької роботи.

Аналіз **еколого-освітницької роботи ПЗО** проводиться на підставі матеріалів Літописів природи по облаштуванню території, плану роботи з еколого-освітньої роботи ПЗО та запропонованих напрямків екологічної освіти.

РОЗДІЛ ІV. РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ У ЗБЕРЕЖЕННІ ПРИРОДОЗАПОВІДНОГО ФОНДУ ЗАКАРПАТТЯ

4.1. Еколого-освітня діяльність на природоохоронних територіях

У найважливіших міжнародних документах останнього десятиліття, присвячених проблемам навколишнього середовища та стійкого розвитку людства, велика увага приділяється екологічній освіті, культурі та свідомості. Екологічне виховання та інформування населення, підготовка висококваліфікованих фахівців названі в програмних документах міжнародного форуму в Ріо-де-Жанейро (1992), що був присвячений навколишньому середовищу та сталому розвитку, одним з найважливіших засобів здійснення переходу до гармонійного розвитку всіх країн світу.

Згідно Положень «Про наукову діяльність заповідників та національних парків України» № 358/2162 від 29.08.97 р. та «Про еколого-освітню діяльність заповідників і національних парків України» № 630/3070 від 05.10.98 р. усі природоохоронні об'єкти є базою для проведення еколого-освітніх та виховних заходів. Метою освітньо-виховної діяльності організацій ПЗФ України є: формування нових етичних стосунків людини з природою, сприяння сталому розвитку суспільства та природи, формування екологічної свідомості та екологічної культури всіх верств населення, виховання розуміння сучасних екологічних та природоохоронних проблем та сприяння їх вирішенню на регіональному та державному рівнях тощо.

На території Закарпатської області наявні чотири великі заповідні об'єкти, де активно ведеться еколого-освітня робота Карпатський біосферний заповідник, Національний природний парк „Синевир”, Національний природний парк „Ужанський” і Національний природний парк „Зачарований край” (табл.4.1.).

Таблиця 4.1.

**Існуючі і перспективні форми екотуризму у межах
великоплощинних природоохоронних територій Закарпатської області**

Природоохоронна територія	Форми екотуристичних занять ¹	
	існуючі	перспективні
Карпатський біосферний заповідник (КБЗ)	пізнавальні піші мандрівки, гірські багатоденні подорожі, велосипедні тури, спелеологічні виїзди,	спеціалізовані (флористичні, фауністичні) мандрівки для спеціалістів і аматорів, геотуризм, кінні подорожі, фото-полювання, різнопланові освітні та
	етнографічні мандрівки, історико-культурні пізнавальні мандрівки	природничо-пригодницькі подорожі
НПП «Синевир»	пізнавальні піші мандрівки, гірські багатоденні подорожі, велосипедні тури,	спеціалізовані (флористичні, фауністичні) мандрівки для спеціалістів і аматорів, кінні подорожі, фото-полювання, різнопланові освітні та природничо-пригодницькі подорожі
Ужанський НПП	пізнавальні піші мандрівки, гірські багатоденні подорожі, велосипедні тури, історико-культурні подорожі	спеціалізовані (флористичні, фауністичні) мандрівки для спеціалістів і аматорів, кінні подорожі, фото-полювання, різнопланові освітні та природничо-пригодницькі подорожі
НПП «Зачарований край»	пізнавальні піші мандрівки, гірські багатоденні подорожі	спеціалізовані (флористичні, фауністичні) мандрівки для спеціалістів і аматорів, геотуризм, кінні подорожі, фото-полювання, різнопланові освітні та природничо-пригодницькі подорожі
РЛП «Притисянський»	пізнавальні піші мандрівки, самодіяльні водні сплави	спеціалізовані (флористичні, фауністичні) мандрівки для спеціалістів і аматорів, орнітологічний, організовані водні сплави, фото-полювання, різнопланові освітні та природничо-пригодницькі подорожі
РЛП «Синяк»	пізнавальні піші мандрівки, гірські багатоденні подорожі в околицях парку	спеціалізовані (ботанічні і зоологічні) мандрівки для спеціалістів і аматорів, геотуризм, фото-полювання, різнопланові освітні та природничо-пригодницькі подорожі

4.2. Характеристика об'єктів дослідження

4.2.1. Еколого-освітня робота в Карпатському біосферному заповіднику

Карпатський біосферний заповідник (КБЗ) створений Указом Президента України у 1993 році. Його площа становить 58035,8 га, з них – 39485 га – землі надані в постійне користування. Має вісім відокремлених масивів, що розташовані у межах Рахівського, Тячівського, Хустського та Виноградівського районів. Включений до Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. У 2007 р. у складі українсько-словацької номінації „Букові праліси Карпат” ввійшов до Переліку об'єктів Всесвітньої природної і культурної спадщини ЮНЕСКО. В КБЗ охороняються типові природні комплекси високогірного ландшафту Карпат, життєздатні популяції 1111 видів вищих судинних рослин, 1344 види нижчих рослин, 66 видів ссавців, 189 видів птахів, 9 видів плазунів, 13 видів земноводних, 26 видів риб та понад 15 тисяч безхребетних тварин. Чимало з них занесено до Міжнародного Червоного списку, Європейських червоних списків, Червоної книги України. Біосферний заповідник репрезентує все природне та ландшафтне різноманіття Українських Карпат – від Закарпатського передгір'я до субальпійського та альпійського поясів. У його межах знаходиться найвища вершина України – гора Говерла (2061 м) та інші найвищі вершини Українських Карпат (Петрос, Бребенескул, Ребра, Гутин-Томнатик, Піп Іван Марамороський, Близниці) та інші об'єкти туристичної інфраструктури. У Карпатському біосферному заповіднику традиційно влітку проводиться Всеукраїнський екологічний наметовий табір-експедиція «Ойкос». Його учасниками є юннати з різних областей України. Однією з основних цілей табору є виховання у дітей відчуття унікальності й вразливості дикої природи та персональної відповідальності за її охорону [3].

Мережу еколого-освітніх центрів Карпатського біосферного заповідника формують Музей екології гір, «Музей нарцису», «Центр

Європи», Інформаційно-туристичні центри «Високогір'я Карпат», «Карпатська форель», «Букові праліси Карпат – об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО» та мережа обладнаних екскурсійних маршрутів та еколого-освітніх стежок.

Музей екології гір та історії природокористування в Українських Карпатах (далі – Музей екології гір, Музей) діє як складова системи екологічної освітньо-виховної роботи Карпатського біосферного заповідника, був створений з метою залучення учнівської та студентської молоді до вивчення природи Українських Карпат і збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування освіченої розвиненої особистості та сприяння вихованню у неї патріотизму, любові до України, поваги до природних багатств, народних звичаїв, традицій, національних цінностей Українського народу.

Еколого-освітній центр «Центр Європи» (ЕОЦ «Центр Європи») функціонує з червня 2010 р. Організацією роботи центру займається працівниця відділу еколого-освітньої роботи, провідна фахівчиня – завідувачка. До основних завдань, поставлених перед еколого-освітнім центром (ЕОЦ), належать: прийом туристів та проведення екскурсій в центрі; виконання функцій туристично-інформаційного центру європейського зразка; здійснення активної еколого-освітньої діяльності (організація і проведення екологічних акцій і просвітницьких заходів як на базі центру, так і на базі загальноосвітніх та дошкільних закладів).

Інформаційне поле «Центру Європи» складається з чотирьох блоків – Природно-заповідний фонд України (більша частина присвячена Карпатському біосферному заповіднику), Закарпатська Гуцульщина, Закарпаття та Україна в Європейській спільноті. Також висвітлюється інформація про встановлення пам'ятного кам'яного знаку, що позначає географічний центр Європи. Художнє оформлення центру витримано в гуцульському стилі: дерев'яні вироби, вишивки та скляні вітражі. Експонатура доволі різноманітна: поруч з інформаційними модулями

представлені колекції гуцульського посуду, вишивки, різьблених виробів та міні-діорама «Світ тварин Закарпаття».

Еколого-освітній центр «Музей нарцису» знаходиться на вході в масив «Долина нарцисів», його діяльність суттєвою мірою прив'язана до періоду цвітіння Долини нарцисів. Експозиційна площа складає близько 112 м². До послуг відвідувачів облаштований відеозал на 50 місць. Художнє оформлення доволі просте, витримане у лаконічному стилі. Основним видом експонатури виступають інформаційні стенди і вітрини. Масштабне фото-панно з видом Долини нарцисів у пік цвітіння приваблює відвідувачів і стає об'єктом для фотографування на згадку. Тематичним полем еколого-освітнього центру є біорізноманіття, історія досліджень та охорона Долини нарцисів; біологія та екологія виду нарцису вузьколистого. Освітня діяльність еколого-освітнього центру «Музей нарцису» є вкрай важливою, адже це єдина екопросвітницька структура в межах Хустського району, яка працює над формуванням іміджу Карпатського біосферного заповідника. «Музей нарцису» не має штатної одиниці – фахівця екопросвітника. Еколого-освітню діяльність тут здійснюють технік-лаборант та начальник відділення. Роботу з учнівською молоддю та дошкільнятами виконує технік-лаборант. Тому, вже кілька років поспіль, працівники відділу екоосвіти обирають саме цю рослину як центральний об'єкт екологічних заходів для того, щоб діти зрозуміли, наскільки ця квітка є вразливою.

Інформаційно-туристичний центр «Високогір'я Карпат» розташований біля підніжжя г.Говерла (ур. Перемичка). На його базі функціонує рекреаційний притулок на 29 місць. Тут є місце для наметів, водогін, туалети та сміттєзбірники. Це створило сприятливі умови для розміщення пішохідних мандрівників, а також для проведення екологічних таборів. Площа приміщення інформаційно-туристичного центру, що зайнята експозицією, складає 146,21 м². Основним видом експонатури виступають інформаційні стенди в оригінальному

художньому обрамленні з природних матеріалів. Тематичне спрямування продиктовано місцем розташування центру і фокусується на природних і культурних цінностях найвищої частини України – Чорногірського хребта Українських Карпат та Гуцульщини. Центр функціонує з 2011 р. Інформаційно-туристичні центри «Карпатська форель» (S – бл. 110 м²) та «Кевелів» (S – 58,2 м²) – найменші інформаційні осередки Карпатського біосферного заповідника. ІТЦ «Кевелів» щорічно неодноразово приймав важливі делегації, у т.ч. місію Банку реконструкції та розвитку Німеччини. Зустрічі посприяло наявність конференційної кімнати на 30 місць, обладнаної медіа-проектором та відеотехнікою. Один експозиційний зал центру складається з двох інформаційних рівнів і висвітлює природні багатства найвищих хребтів Українських Карпат – Чорногори і Свидівця. Інформація подана художніми засобами – панно та художніми стендами, що змушує персонал відділення значну частину інформації подавати в усній формі. Мабуть, саме це зумовило характер проведення екоосвітніх заходів на базі ІТЦ – тематичні екскурсії, розповіді, тощо. Центр відкритий у 2011 р.

Інформаційно-туристичний центр «Карпатська форель» розташований на території демонстраційного форелевого господарства (Трибушанське природоохоронне науково-дослідне відділення), функціонує з січня 2012 р. Його тематичне спрямування полягає у висвітленні багатства іхтіофауни Українських Карпат та акцентування уваги на проблемах охорони водних ресурсів краю. Основним видом експонатури виступають інформаційні стенди. Художнє оформлення лаконічне, але витримане в гуцульському стилі і виконане з використанням виключно природних матеріалів. Відвідується, переважно, у комплексі з екскурсією на демонстраційне форелеве господарство. Вартість відвідування входить до плати за вхідний квиток до форелевого господарства. Нерідко «Карпатська форель» відвідується в комплексі з екскурсією в географічний центр Європи. У 2019 р. ІТЦ «Карпатська

форель» відвідувався набагато активніше, ніж у 2017-18 рр. У звітному році проведено комплекс робіт для покращення стану басейнів, відновлення поголів'я струмкової і райдужної форелі, гольця. Ці дії, а також рекламна кампанія і відпрацьований облік туристичних відвідувань, допомогли підвищити туристичні відвідування демонстраційного форелевого господарства, і, зокрема, інформаційно-туристичного центру.

Інформаційно-туристичний центр «Букові праліси Карпат – об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО». Експозиція сформована на площі 65,12 м². Тематичне спрямування – букові праліси: збереження, цінності, біорізноманіття та ін. Художнє оформлення вирізняється стилем, який притаманний карпатським етносам, котрі проживають в долині р. Тиса. Використані природні матеріали, в ніші з дерев'яним обрамленням органічно вписані фотопанорами заліснених хребтів Красної. Основний вид експонатури – стенди, фотопанно.

Особливо цікавим, в художньому відношенні, є відеозал, оформлення якого створює ілюзію перебування в гущавині букового пралісу. Такого ефекту досягнуто завдяки специфічному оформленню – стіни і стеля всуцільну вкриті широкоформатними банерами з різними типами букового пралісу Угольсько-Ширококолужанського масиву.

Інформаційно-туристичні центри Карпатського біосферного заповідника зорієнтовані на прийом відвідувачів, значно меншою мірою – впровадження активної еколого-освітньої діяльності. Це пов'язано із відсутністю кваліфікованого персоналу у відділеннях, сезонністю відвідування (переважно у комплексі з мандрівками екотуристичними маршрутами або відвідуванням інших туристичних атракцій, розташованих поблизу) та іншими чинниками.

На території Карпатського біосферного заповідника розроблена розгалужена мережа з 18 екотуристичних маршрутів, у т.ч. 1 в Хустському районі (Долина нарцисів), 4 – в Тячівському та 13 – в межах масивів на території Рахівщини.

На базі трьох маршрутів функціонують екологічні стежки – «Долиною нарцисів», «Чорногірськими пралісами на Говерлу» та «До Соколиного берда». Однак, стежки потребують додаткового інформаційного оформлення. Найкраще облаштованою екостежкою є «Долиною нарцисів».

Облік екскурсантів ведеться за «Журналом реєстрації відвідувань». Впродовж звітного року КБЗ відвідало 4170 відвідувач, з них: школярі – 1090, студенти – 374, дорослі – 2706, на платній основі – 6 осіб (табл.4.2).

Таблиця 4.2

Відвідування інформаційно-туристичних центрів
впродовж 2024 року

Інформаційно-туристичні центри	Кількість відвідувачів, чол.
«Карпатська форель»	-
«Кевелів»	96
«Високогір'я Карпат»	2326
«Букові праліси Карпат – об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО»	-
Усього відвідувань ІТЦ	2422

Найбільша кількість відвідувачів була з таких областей України як: Київська, Харківська, Житомирська, Вінницька, Полтавська, Миколаївська, Чернігівська, Тернопільська, Сумська, Хмельницька, Запорізька, Закарпатська, Дніпропетровська, Львівська та Рівненська. Впродовж року еколого-освітній центр відвідало 730 іноземних громадян, у т.ч. з таких країн як Німеччина, Чехія, Угорщина, Румунія, Польща, Австрія, Словаччина, Білорусія, Молдова, Литва, Латвія, Росія, Італія, Естонія, Греція, Велика Британія, Франція, Австралія та США.

Таблиця 4.3

Надходження коштів за відвідування еколого-освітніх та інформаційно-туристичних центрів станом на 1.12.2024 р.

Назва центру	Сума, грн.
Еколого-освітні центри	
Музей екології гір	75485
Центр Європи (відвідування центру з 1 квітня безкоштовне)	60
Музей нарцису	Плата входить у відвідування масиву і зазначена у сумі від рекреаційних надходжень
Інформаційно-туристичні центри	
«Карпатська форель»	-
«Кевелів»	-
«Високогір'я Карпат»	-
«Букові праліси Карпат – об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО»	-
Усього	75545

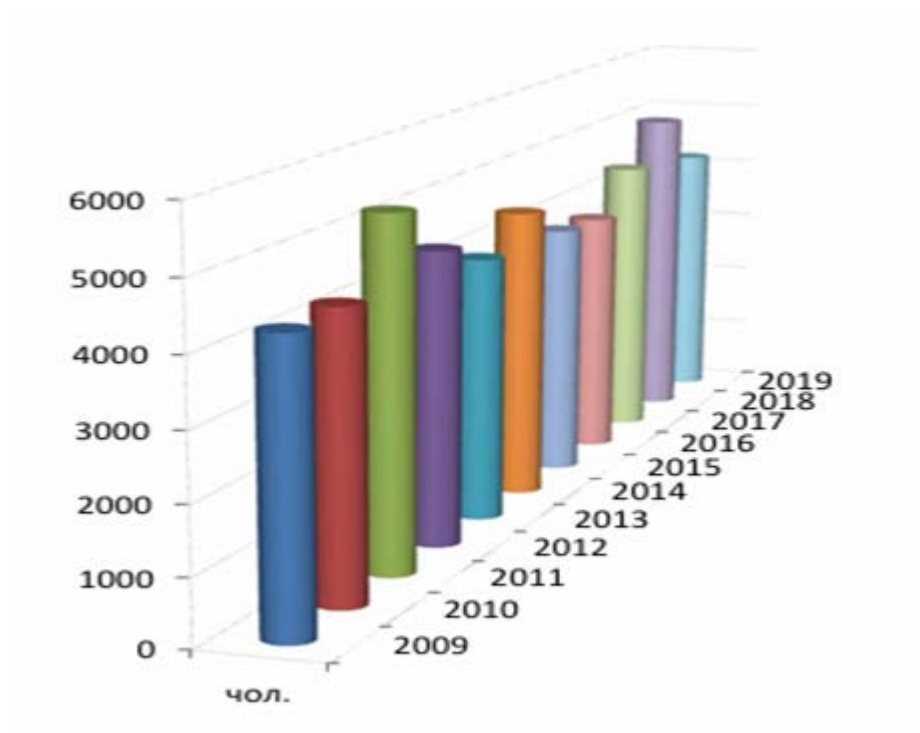

Рис.4.1.- Динаміка відвідувачів у КБЗ

Карпатським біосферним заповідником з метою залучення відвідувачів було встановлено тимчасові форми інфраструктурного екологоосвітнього облаштування два біллборди на території Кевелівського та Кісвянського ПНДВ (Рахівський район); спільно з

Костилівською сільською радою на суміжних землях встановлено 2 білборди. А також банер у м. Рахові за спонсорські кошти Рахівської міської ради. На входах (в'їздах) в масиви встановлені комплексні інформаційні щити.

Для стандартизації всіх інформаційних щитів установи, створення єдиного стилю інформаційного наповнення розроблені спеціальні ескізи, згідно з якими виготовляються несучі конструкції. При підготовці та виготовленні інформаційних стендів використовують усталені шрифти і кольори. В залежності від відвідуваності масивів встановлюються комплекти з 6 або 4 одиниць, на яких розміщується інформація українською та англійською мовами. Впродовж звітного року підготовлені до друку три комплекти з 4 щитів для Кісвянського, Трибушанського та Богдан-Петроського ПНДВ.

Значну увагу надано оновленню інформаційних матеріалів про об'єкт Всесвітньої спадщини «Букові праліси та давні ліси Карпат та інших регіонів Європи».

Для еколого-освітнього центру «Центр Європи» виготовлено великоформатний щит із оновленою інформацією про об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а також інформаційної таблички біля пам'ятної скульптурної композиції, встановленої в 2012 р. в рамках акції «Дні європейської спадщини».

В Угольському, Чорногірському, Кузійському та Трибушанському природоохоронних науково-дослідних відділеннях проведено заміну інформаційних стендів, присвячених об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Загалом замінено 5 щитів (в Угольському - 2). Наприкінці року, у грудні, здано в друк ще партію аналогічних щитів (6) для заміни в Богдан-Петроському, Кевелівському, Широколужанському, Марамороському ПНДВ.

План з екологічної освітньо-виховної роботи установи ПЗФ створюється щорічно, затверджується керівником установи, погоджується

заступником директора. Плани заходів (т.зв., цільове планування роботи) створюються для окремих, найбільш масштабних, акцій – «Година Землі», Всесвітній день захисту навколишнього природного середовища, День працівника природно-заповідної справи, Дні європейської спадщини та ін.

Екологічна освітньо-виховна робота проводилася відповідно до Плану еколого-освітньої діяльності Карпатського біосферного заповідника на поточний рік. Більшість запланованих позицій виконана. Протягом звітнього періоду працівниками центру було підготовлено та проведено 5 медіа-презентацій, 6 лекцій, 4 кросворди та 3 вікторини.

Проте, частина робіт з причини відсутності фінансування виявилась нереалізованою. Цього року у друкованих засобах масової інформації вийшло лише 18 публікацій. Водночас, зменшення друкованих публікацій спонукало екопросвітників установи активізувати роботу в соціальних мережах. Так, у звітньому році публікацій на сторінках установи у соціальній мережі «Фейсбук» було значно більше. Тут також було проведено кілька флеш-мобів. Фактично, всі вагомі події з життя заповідника були відображені у мережах «Фейсбук», «Інстаграм» та на сайті установи. Також регулярно, відповідно до графіку, видавалася і розповсюджувалась періодика Карпатського біосферного заповідника – газета «Вісник Карпатського біосферного заповідника» та Всеукраїнський екологічний науково-популярний журнал «Зелені Карпати».

Для підвищення ефективності роботи з учнівською молоддю та дошкільнятами підготовлено низку розробок ігрових видань (гра «Подорожуй Карпатами» - перевидання, пазли «Долина нарцисів», ребуси, кросворди, розмальовки). Слід зазначити, що такі методичні матеріали на сьогодні виступають необхідними для високих результатів екологічної освітньо-виховної роботи.

В цілому еколого-освітня робота охоплювала всі найважливіші напрямки: співпраця зі ЗМІ, присутність в електронному просторі, виготовлення власної видавничої продукції, у т.ч. і періодики, робота з

шкільною та студентською молоддю, проведення масових екологічних освітньо-виховних заходів, організація екологічних акцій, функціонування еколого-освітніх та інформаційно-туристичних центрів, співпраця з органами освіти, місцевої влади, працівниками культури. Проте, кожен з цих напрямків можна і слід розвивати з метою підвищення їх ефективності.

Загалом впродовж року проведено 36 екологічних акцій, в яких взяли участь не менше 3-х тисяч школярів у Рахівському, Тячівському та Хустському районах Закарпаття. Проведено 25 суботників, в яких взяли участь всі працівники КБЗ і значна частина яких була спрямована на очищення берегів рік Тиси, Лужанки, Угольки, Кісьви та потоків, а також центральної садиби КБЗ. Прочитано 58 лекцій, проведено 42 екологічних уроків та занять, 40 майстер класи та ін. Для учнів середнього шкільного віку проведено 3 екологічні гри-квеста. Проведено близько 20 тематичних екскурсій (у т.ч. в період цвітіння нарцису вузьколистого (травень) в Долині нарцисів, в Угольських пралісах, високогір'я Чорногірського масиву та дендропарком).

До Всесвітнього дня захисту навколишнього природного середовища проведено масові еколого-освітні заходи День води, День флори, День ентомолога, День орнітолога, День земноводних та День лісу. Проведені Дні відкритих дверей у Музеї екології гір, «Музеї нарцису», «Центрі Європи» та інформаційно-туристичних центрах, «Кевелів», «Форелеве господарство» та «Букові праліси – об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО» до Всесвітнього дня музеїв, Всесвітнього дня охорони навколишнього природного середовища, Дня працівника природно-заповідної справи, Всесвітнього дня туризму та Днів європейської спадщини. Під час днів відкритих дверей Музей відвідало 58 екскурсантів, еколого-освітній центр «Центр Європи» – 79.

Організовані заходи в рамках пан'європейської акції «Дні європейської спадщини». У ці дні еколого-освітній центр «Центр Європи»

відвідало 150 осіб, проведено промо-екскурсії в ЕОЦ «Центр Європи», які проводили учні Діловецької ЗОШ I-III ст. Для них організовані «Курси юних екскурсоводів». У підшефних загальноосвітніх школах оформлено 10 методичних куточків про заповідник. Виготовлено набори з 2 інформаційних стендів: «Карпатський біосферний заповідник» (тут також розміщена інформація про об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) та «Рідкісні види рослин і тварин Карпатського біосферного заповідника». Забезпечено програму практик для майже 250 студентів з 7 вишів України. 13-й рік поспіль на території заповідника та у суміжних населених пунктах проходили практику 50 студентів німецького університету сталого розвитку (м. Еберсвальде), коледжу м. Рітл (Великобританія). Проведено 2 засідання Координаційної ради.

Таблиця 4.4.

Перелік програм та сюжетів на радіо і телебаченні, опублікованих статей та інформаційних повідомлень у пресі

Публікації, сюжети	Кількість	Особи, які брали участь
Друковані ЗМІ	18	Колектив КБЗ
Сюжети на телебаченні (всеукраїнські телеканали «СТБ» «Інтер», «Тоніс», «Рада», «24», UA-TV, обласні Закарпатська ТРК, телеканал «Тиса», «М-студіо», РТК-Хуст)	30	Рибак М.П., Гамор Ф.Д., Кальба І.В., Навроцький О.В., Бабич О.І., Шемота В.М., Вербіцький В.В., Бундзяк В.В.
Електронні ЗМІ	Близько 250	Відділ ЕОВР, Музей екології гір, ЕОЦ «Центр Європи», «Музей нарцису», наукові лабораторії
Виступи на радіо (всеукр., обл.)	3	Гамор Ф.Д., Бабич О.І., Годованець Б.Й.
Соціальні мережі	регулярно	Відділ ЕОВР, відділ рекреації, ботанічна лабораторія, редакційно-видавничий відділ

Бібліотечний фонд поповнився на 26 примірників українських видань та 10 іноземних (табл.4.4). В Угольському, Чорногірському, Кузійському та Трибушанському природоохоронних науково-дослідних відділеннях проведено заміну інформаційних стендів, присвячених об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Загалом замінено 5 щитів (в Угольському - 2).

Наприкінці року, у грудні, здано в друк ще партію аналогічних щитів (6) для заміни в Богдан-Петриському, Кевелівському, Широколужанському, Марамороському ПНДВ. У друкованих ЗМІ районного, регіонального та всеукраїнського рівня видано 18 публікацій, вийшло 30 сюжетів на телебаченні, 3 - радіо-інтерв'ю. Регулярно поновлювався веб-сайт установи (63 публікації), сторінки у соціальній мережі Фейсбук (близько 250).

Організовано і проведено одну методичну нараду: 1 жовтня – з вчителями географії Рахівщини та екоосвітниками національних парків природо заповідної справи. В еколого-освітньому центрі «Центр Європи» встановлено чотири камери відео спостереження та проведено інтернет.

4.2.2. Еколого-освітня діяльність НПП «Синевир»

Національний природний парк «Синевир» - регіон з багатим біологічним різноманіттям, значним рослинним і тваринним світом, які потребують уваги та охорони. Враховуючи те, що на території нацпарку знаходиться п'ять населених пунктів, де проживає близько 22 тис. чоловік, роль екологічної освіти відіграє важливу роль.

НПП «Синевир» служить центром організації екологічної освіти та виховання, цілеспрямованого впливу на світогляд, поведінку і діяльність населення з метою формування екологічної свідомості та залучення людей до збереження природної спадщини. У 2010 році для здійснення екологічної просвіти утворено окремий відділ.

Основними напрямками роботи [21] даного відділу є:

- проведення екологічних акцій, у тому числі практичних заходів з охорони та збереження довкілля, зокрема, залучення до участі в них громадськості;

- організація і проведення масових еколого-освітніх заходів з учнівською та студентською молоддю регіону; робота з учнями в екологічних гуртках середніх навчальних закладів;

- проведення природоохоронної пропаганди шляхом видання еколого освітнього часопису «Синій Вир», листівок, буклетів, книг тощо;

- співпраця із засобами масової інформації, громадськими об'єднаннями, органами місцевого самоврядування, релігійними громадами та ін.;

- участь у фестивалях, виставках та інших заходах еколого-освітнього та природоохоронного спрямування;

- забезпечення роботи Візит-центру НПП «Синевир», музею лісосплаву.

В сучасних умовах розвиток екологічної освіти слід розглядати як одне з найбільш важливих завдань НПП «Синевир», вирішення якого сприятиме формуванню екологічної культури населення та розв'язанню цілей і завдань, що стоять перед природно-заповідним фондом держави. Нацпарк проводить екологічну освітньо-виховну роботу відповідно до діючого Положення про еколого-освітню діяльність заповідників і національних природних парків України, затвердженого наказом Мінприроди від 21 вересня 1998 р. №140, і є центром організації екологічної освіти й виховання населення.

Парк сприяє розвитку природоохоронного та екологічного руху, екологічного виховання шкільної та студентської молоді, поширює нові методики екологічного виховання, розробляє рекомендації щодо формування екологічної етики і естетики. Тісно налагоджена співпраця із 11 навчальними закладами регіону в яких навчається близько 2 тисяч

учнів. НПП «Синевир» добре зарекомендував себе в різних напрямках екологічної просвіти.

Працівниками відділу екологічної освіти регіону, уроки в навчальних закладах на природоохоронну тематику тощо. Під час усіх цих заходів здійснюється роз'яснювальна робота щодо важливості охорони і збереження природи, оскільки без неї немислиме життя людини і біологічного різноманіття загалом. Особлива увага звертається на моральні і правові аспекти, залучення громад до практичних дій задля забезпечення охорони природи, збереження лісів, чистоти річок.

Регулярно проводяться екологічні акції, спрямовані на збереження довкілля. Це сприяє формуванню в дітей природоохоронного світогляду. Фахівці відділу постійно працюють над створенням наочного матеріалу для екозаходів, цікавих екоігор, тематичних уроків та занять на природоохоронну тематику. Для дітей молодшого шкільного віку розроблено та видано настільну гру «У нетрях Карпатських лісів. Стежками НПП «Синевир» та розмальовку «Карпатський ліс – твій друг. Стежками національного природного парку «Синевир», яку діти отримують в подарунок в кінці занять. Вона є своєрідним домашнім завданням, яке посилює мотивацію і закріплює екологічну свідомість дітей.

Традиційно проводяться акції [21] до екологічних дат, зокрема, до Міжнародного дня водно-болотних угідь, Всесвітнього дня лісів, Міжнародного дня води, Дня Землі, Всесвітнього дня мігруючих птахів, Міжнародного дня клімату, Міжнародного дня охорони навколишнього середовища, Всесвітнього дня захисту тварин. НПП «Синевир» бере участь у різних конкурсах, форумах, виставках, фестивалях, які проводяться на місцевому, обласному та міжнародному рівнях.

Велика увага приділяється проведенню екскурсій на екологічних стежках, екологічним експедиціям на вершини гір, подорожам до визначних місць природи тощо. З цією метою на території НПП

«Синевир» функціонують **три екологічні стежки**: «Синевирське озеро», «Гребля – Дике озеро» та «Колочава». Таке безпосереднє спілкування з природою сприяє вихованню у молоді дбайливого ставлення до навколишнього середовища, розширює і поглиблює їх знання. Учасники мають змогу виконувати різні завдання, спостерігати, досліджувати природу, проводити природоохоронні заходи.

Візит-центр є базовим закладом для проведення еколого-освітньої роботи де проводяться конференції, семінари, «круглі столи», наради, лекції, бесіди тощо. Тут відвідувачі отримують інформацію про НПП «Синевир», знайомляться з науково дослідною, природоохоронною, рекреаційною та еколого-освітньою діяльністю установи.

Щороку НПП «Синевир» сприяє у проходженні навчально-польових практик різних вузів, зокрема, Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, Ужгородського національного університету, Тернопільського національного університету, Донецького національного медичного університету ім. М. Горького та ін. Це дозволяє забезпечити належну фахову підготовку майбутніх екологів, закріплення теоретичних знань, здійснення природоохоронної науково-дослідної та еколого-просвітницької роботи, виконання наукових проєктів й кваліфікаційних робіт тощо.

Налагоджена співпраця з Інститутом еколого-релігійних студій з яким нацпарк бере участь у проєкті «Церкви та громадські організації разом задля екоосвіти в національних парках», що співфінансується Союзом охорони природи Німеччини (NABU).

У рамках цього проєкту в НПП «Синевир» створено **2 екокласи просто неба**, які стали важливою еколого-освітньою інфраструктурою для проведення заходів з молоддю.

Серед заходів, які здійснює НПП «Синевир» у напрямі еколого-освітньої діяльності, важливу роль відіграє співпраця із засобами масової інформації.

З 2001 року видається еколого-освітній часопис «Синій Вир», який безкоштовно розповсюджується в різні установи регіону. Тісно налагоджена робота з газетами «Верховина», «Новини Закрпаття», «Закарпатська правда», у яких працівники НПП «Синевир» друкують матеріали на екологічну тематику. Успішно ведеться робота через мережу Інтернет.

Відділ екологічної освіти забезпечує систематичне поповнення інформаційного сайту НПП «Синевир», а також сторінок нацпарку в соціальних мережах «Facebook», «Twitter». Як показав аналіз усіх сторінок національних парків і заповідників України у «Facebook», щодо підписників та «лайків» «Мені подобається», найбільшим успіхом користується ця сторінка саме НПП «Синевир».

Важливе значення має пропаганда і поширення природоохоронних знань, метою яких є формування у кожної людини необхідних навичок і етики відношення до природи, а також виховання у кожної людини почуття відповідальності за стан навколишнього середовища, внутрішнього переконання в необхідності розумного і бережливого ставлення до природи.

Отже, основним завданням екологічного виховання НПП «Синевир» є формування екологічно важливого ставлення громадян до природного середовища, підвищення їх екологічної і правової обізнаності, усвідомлення особистої відповідальності за стан природи. Від ефективності еколого-освітніх заходів сьогодення залежить стан навколишнього природного середовища майбутнього.

4.2.3. Еколого-освітня діяльність НПП „Зачарований край”

Знаходиться на території Іршавського району. Його площа – 10451,4 га. Парк є природоохоронною, рекреаційною, культурно-освітньою, науково-дослідною установою загальнодержавного значення і входить до складу природно-заповідного фонду України, охороняється як національне надбання.

7 липня 2017 року праліси і старовікові букові ліси НПП «Зачарований край» включені до переліку об’єктів Всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО.

У цьому переліку Україна представлена 9-ма ділянками (кластерами), дві з яких розташовані в НПП «Зачарований край», а саме: Іршавка – 93,94 га та Великий Діл – 1164,16 га. Площа буферної зони становить 1275,44 га. Тож 22 % території НПП - це вважається надбанням усього людства.

20 березня 2019 року оліготрофне сфагнове болото Чорне багно, площа якого становить 15 га, отримало статус водно-болотного угіддя міжнародного значення Рамсарської конвенції, мета якої припинення втрати водно-болотних угідь та збереження вже існуючих.

Парк забезпечує організацію екологічної освітньо-виховної діяльності цілеспрямованого впливу на світогляд, поведінку і діяльність населення з метою формування екологічної свідомості та залучення його до збереження природної спадщини.

Переважає більшість заходів спрямована на молодь шкільного віку. Зокрема з учнями 4 учнівських (шкільних) лісництв та шкіл Іршавського району (м. Іршава, с. Ільниця) працівники парку проводять наступні акції (заходи): «Допомога птахам взимку», «Година Землі», «Збережемо первоцвіти», «Зустріч птахів», «Майбутнє лісу у твоїх руках», «Збережу ялинку».

Через засоби масової інформації працівники парку інформують про екологічні дати: Всесвітній день водно-болотних угідь, Міжнародний день

лісу, Всесвітній день тварин та ін. Крім того, здійснюються еколого-пізнавальні екскурсії, лекції, бесіди, семінари, практичні заняття на екологічну тематику.

Найбільш унікальними та цінними об'єктами парку є: геологічний заказник державного значення «Зачарована долина» (урочище «Смерековий камінь»); гідрологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення оліготрофне сфагнове болото «Чорне багно»; праліси та старовікові букові ліси, які включені до переліку об'єктів Всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО. Найбільшою вершиною на території парку є гора Бужора (1086 м), дежщо нижчими є гори Берегів, Стіг, Синяк, Стойкаш, Кичера.

До відповідних унікальних та цінних об'єктів парку прокладено **6 еколого-пізнавальних маршрутів**, загальною протяжністю по території парку 46,7 км. Всі маршрути є промаркованими, з них 3 – прознаковані та облаштовані інформаційними стендами.

До геологічного заказника державного значення «Зачарована долина» прокладено 2 маршрути, з сіл Осій та Ільниця (пр. Новоселиця): «ур. Кам'янка– Зачарована долина» – протяжністю 7,2 км; «пр. Новоселиця – Зачарована долина» – протяжністю 1,6 км. З села Осій прокладено також маршрут до водоспаду «Гучали», а саме: «ур. Кам'янка – мінеральне джерело – водоспад Гучали», протяжність складає 3,9 км. Відповідні маршрути промарковані, прознаковані та облаштовані інформаційними стендами.

Інші маршрути є лише промаркованими і беруть початок з с. Підгірне, а саме: «с. Підгірне – ур. Хрести – г. Бужора», протяжність 22 км; «с. Підгірне – Чорне багно – ур. Купінкуватий», протяжність 9 км.; «с. Підгірне – ур. Росоха», протяжність 3 км. З ур. Хрести до букових пралісів прокладено екологічну стежку «ур. Хрести – букові праліси».

Матеріали на природоохоронну тематику працівники НПП постійно публікують у Іршавській районній газеті «Нове життя», регіональній

газеті «Новини Закарпаття» та у всеукраїнському екологічному виданні «Природа і суспільство». Сюжети про НПП «Зачарований край» виходять на регіональних телеканалах Тиса-1 та М-Студіо: <http://mstudio.net.ua/u-parku-zacharovaniij-kraj-j-rozkv%D1%96tlikhizh%D1%96-roslini/>.

Установа також бере активну участь у різних форумах, фестивалях, виставках, зокрема є майже постійним учасником виставки «Тур-евроцентр Закарпаття» .

Впродовж 2015-2017 років реалізовано міжнародний проєкт «Ліси для суспільства – ліси без бар'єрів», в рамках якого вдалося отримати досвід із трансграничної співпраці у сфері рекреаційної та еколого-освітньої діяльності.

Протягом 2021-2022 рр. реалізовано ще один проєкт «Відновлення Закарпатських торфовищ (Чорне багно, Україна)», який нацпарк впроваджував спільно з ГО «Українське товариство охорони птахів» та Союзом охорони біорізноманіття Німеччини (NABU Bundesverband) за фінансової підтримки VGP Foundation.

19 лютого 2020 року розпочався проєкт «Підтримка довгострокових ініціатив природоохоронних територій щодо збереження пралісів та старовікових лісів в Українських Карпатах з метою збереження їх природоохоронної та кліматичної функціональності», який впроваджує Франкфуртське зоологічне товариство за фінансової підтримки Міністерства охорони довкілля Німеччини.

З результатами наукової та природоохоронної діяльності установи детальніше можна ознайомитися у Літописах природи НПП та у більше ніж у 50 -ти публікаціях (матеріали конференцій, фахові наукові статті, науково-популярні та наукові книги та ін.).

4.2.4. Еколого-освітня діяльність НПП Ужанський національний природний парк

Ужанський національний природний парк (НПП) створено на території Великоберезнянського району на площі 39159,3 га. Ужанський НПП є природоохоронною науковою установою, яку створено з метою збереження, відтворення та раціонального використання природних ландшафтів у верхів'ї басейну р. Уж, що мають важливе природоохоронне, естетичне, наукове, освітнє, рекреаційне та оздоровче значення.

Сьогодні Ужанський національний природний парк є членом першого в світі трилатерального українсько-польсько-словацького Міжнародного біосферного резервату «Східні Карпати». Інші його учасники – національні парки Бещадський в Польщі і «Полонини» в Словаччині. Крім того, Ужанський НПП входить в «Європарк» – Європейську федерацію природно-заповідних територій.

У липні 2007 року ввійшов до Всесвітньої природної спадщини „Букові праліси Карпат”.

Парк щороку привертає до себе дедалі більшу увагу багатьох науковців, природолюбів, туристів не лише з Європи, але й з різних куточків світу своєю природою та історико-культурними надбаннями (карстовими печерами біля села Княгиня, місцем падіння у 1866 році найбільшого в Європі Княгинянського метеориту в урочищі Чорні млаки, джерелами кришталево цілющої води типу „Нафтуса”, „Нарзан”, „Єсентуки”, велетенськими деревами „Дідо-дуб” та Дуб „Чемпіон” у Стужиці – найстарішими та найбільшими дубами в Україні, дерев'яними храмами у бойківському та лемківському стилях.

На території парку виявлено 354 види тварин, з яких 57 занесено до ЧКУ, а 20 видів – до Європейського червоного списку.

Ужанський національний парк має хорошу розвинену інфраструктуру. Тут облаштували місця відпочинку, а також піші еко-

туристичні маршрути – всього 17, загальною протяжністю понад 140 км. Ці маршрути пролягають по мальовничих куточках парку і цікавими його об'єктами – буковими пралісами, на субальпійські луки, до витоків річки Уж, на Ужоцький перевал, легендарну оборонну лінію Арпада, Вододільний хребет. На даний момент розробляються міжнародні велосипедні маршрути, в яких туристи зможуть побачити цікаві природні та історико-культурні об'єкти Польщі, Словаччини і України.

Еколого-освітня робота на території Ужанського національного природного парку здійснюється відповідно до Положення „Про еколого-освітню діяльність заповідників і національних природних парків України” шляхом:

- формування на базі Ужанського парку центрів у сфері екологічної освітньо-виховної роботи;
- ведення пропагандистської діяльності;
- співробітництва з різними установами, організаціями природоохоронного спрямування, в тому числі з учбовими закладами;
- співпраці з громадськими, державними та міжнародними організаціями;
- створення природознавчого музею-виставки;
- організація масових еколого-освітніх заходів тощо.

Робота з відвідувачами проводиться для забезпечення принципу безперервності екологічної освіти і виховання дбайливого ставлення до природи. У парку є навчання та екскурсії, екологічні маршрути і стежки для мандрівників, а також навчання для місцевих школярів.

Для популяризації та привернення уваги громадськості до цих проблем започатковано відзначення міжнародних екологічних свят, проводяться екологічні табори для дітей, щоб сформувати гуманне ставлення до тварин та рослин.

4.3. Проблеми та перспективи розвитку заповідної справи Закарпатської області

Основні проблеми розвитку заповідної справи в області на сучасному етапі, як і в Україні загалом, ми пов'язуємо, передусім, із недосконалістю системи управління у цій сфері, низьким рівнем бюджетного фінансування, матеріально-технічного забезпечення, недостатнім розвитком спеціальних наукових досліджень, слабкою правовою відповідальністю за порушення режиму природно-заповідних територій та об'єктів.

На основі аналізу численних джерел з цієї проблематики можемо констатувати, що саме з 1992 р. розпочався період «ренесансу» заповідної справи у Закарпатській області й така тенденція зберігатиметься і на найближчу перспективу.

Для розвитку екотуризму і контролювання туристичного руху на природоохоронних територіях надзвичайно важливе значення мають прокладені та промарковані екологічні стежки та екотуристичні маршрути з відповідно забезпеченою інформаційно-туристичною інфраструктурою територій та окремих атракційних об'єктів:

- інформаційні центри і пункти, музеї, зони відпочинку і рекреації,
- облаштовані оглядові майданчики,
- встановлені інформаційні стенди та вказівники руху тощо.

Найбільш ефективними формами еколого-освітницької діяльності в природоохоронних територіях (як національного, так і регіонального рівнів), є екологічні табори, де використовуються такі форми занять:

- екскурсії екологічними стежками та туристичними маршрутами,
- заняття в музеях природи та екологічних візит-центрах,
- екологічні ігри та конкурси,
- навчання практичним навичкам польових наукових досліджень,
- вікторини, бесіди, круглі столи, лекції.

Традиційними заняттями в екологічних таборах є засвоєння навичок поведінки в природних умовах, орієнтування на місцевості тощо.

Не всі природоохоронні території Закарпаття повною мірою забезпечені цими необхідними елементами.

Найрозвинутішою є екотуристична інфраструктура у Карпатському біосферному заповіднику і раніше створених національних парках «Синевир» та «Ужанський».

Іншою є ситуація у регіональних ландшафтних парках «Притисянський» і «Синяк» – вони, як і багато інших українських ландшафтних парків, не мають адміністрації та постійного штату працівників, отож у них важко організувати екотуристичний рух на окреслених територіях, які, окрім усього, належать іншим землекористувачам.

Новизна дослідження полягає в систематизації, оцінці рівня сформованості та сучасного стану поліфункціональних об'єктів ПЗФ Закарпатської області як екоосвітнього ядра для розвитку екологічного туризму, визначення динаміки природозаповідання та значення природно-заповідних об'єктів у рекреаційному природокористуванні.

ВИСНОВКИ

Природоохоронні території Закарпаття мають важливе значення як наукова природна лабораторія нашої держави, яка підтримує екологічну рівновагу у центрі Європи, але й виховує свідоме ставлення людей до рідкісних рослин та унікальних рослинних угруповань. Вони є тими модельними територіями сталого розвитку, про які йдеться у відомій програмі ЮНЕСКО «Людина і біосфера», це та своєрідна, виокремлена територія для примирення людини і природи, яка покликана навчити нас активно екологізувати всі соціально-економічні процеси, пов'язані з нашим існуванням і зберегти унікальну природну спадщину краю. У цьому напрямку екологам Закарпаття вдалося налагодити конструктивну співпрацю з понад 30-ма природоохоронними та науково-дослідними установами та організаціями з 12 країн світу. Серед них – Швейцарська наукова фундація, Швейцарський федеральний інститут лісових, снігових та ландшафтних досліджень, Світовий фонд природи, Нідерландське королівське товариство охорони природи, Глобальний екологічний фонд. Важливо і те, що на базі заповідних екологічних установ Закарпаття регулярно проводяться міжнародні наукові конференції. Широко практикується співробітництво з громадськістю (створення громадських благодійних фондів екологічного та туристичного розвитку, наприклад «Ужанська долина»), еколого-просвітницька робота з молоддю та дітьми.

За даними ЮНЕСКО зникнення 60 тисяч видів рослин до 2050 року може викликати поступове зникнення життя на Землі.

Отже фахівцями сектору еколого-освітньої роботи ПЗО Закарпаття було розроблено ряд еколого-освітницьких заходів для різних категорій населення: для дітей дошкільного віку, школярів, студентів, учасників спеціалізованих гуртків, внутрішньо переміщених осіб (ВПО), місцевих мешканців тощо. Загалом за період 2022–2024 рр. працівники сектору еколого-освітньої роботи ПЗО провели близько 90 різноманітних заходів.

Систематично велася просвітницька робота у соціальних мережах щодо розміщення інформаційних матеріалів на природоохоронну тематику до Всесвітнього дня екологічної освіти, Дня зимуючих птахів, Всесвітнього дня екологічної освіти, Всесвітнього дня дикої природи, природоохоронної просвітницької акції «Весна йде, красу несе», Всесвітнього дня Землі, дня весняного рівнодення, Всесвітнього дня лісів, акції «Година Землі» тощо. Природоохоронні установи використовують різні форми роботи з екологічної освіти та виховання, серед яких важливе місце посідає організація екологічних освітньо-виховних екскурсій облаштованими еколого-освітніми стежками та маршрутами.

Так із метою екологічного виховання та освіти в межах ПЗО на Закарпатті, для збереження заповідного довкілля пропонуємо:

- у кожному населеному пункті області силами школярів і студентів створити і вести своєрідний літопис природи, який не тільки фіксує наявність певних об'єктів, але і описує їх місцезнаходження, стан, історію, народні перекази, цінність, перспективи збереження. Виявлені цінні об'єкти природи заносяться до своєрідного списку територій, які потребують вивчення та охорони;

- започаткувати спеціальні екскурсійно-тренінгові маршрути для школярів (особливо міських), де у живій природній екосистемі можна побачити явища, які вивчаються з біології, екології, безпеки життєдіяльності, географії;

- продовжити і розширити роботу тривалих пізнавально-навчальних заходів – комплексних біологічних експедицій, польових практик, шкільних лісництв, експедицій-таборів «Ойкос», еколого-красознавчої подорожі «Сплав річкою Тисою», операції «Ріки мого дитинства», «До чистих джерел», які успішно проводяться Закарпатським обласним еколого-натуралістичним центром учнівської молоді;

- навчальну практику старшокласників спеціалізованих шкіл та студентів вузів проводити у місцях, де можливе вивчення і закріплення

вивченого, наприклад, екологоосвітніх центрах, які вже існують на Закарпатті;

– запровадити обов’язкове відвідання школярами та студентами: відділу природи краєзнавчих музеїв (загальне ознайомлення), музею екології гір та історії природокористування в Українських Карпатах (вивчення історії формування Карпатських гір, їх геології, геоморфології, основних типів ландшафтів, рослинного і тваринного світу), місця пам’ятного геодезичного знака Центру Європи біля села Ділове (ознайомлення з природоохоронними технологіями, розробленими Карпатським біосферним заповідником та методами визначення кордонів та центрів Європи);

– за прикладом міжнародного волонтерського молодіжного табору з вивчення та збереження унікальної фортифікаційної споруди XII –XIII століття – Невицького замку – створити міжнародні молодіжні волонтерські екологічні експедиції, які б допомагали місцевим природоохоронцям у важливих екологічних акціях;

– для кращого ознайомлення з унікальними об’єктами природи Закарпаття розробити мережу екологоосвітніх маршрутів, наприклад, «До найстаріших дерев міста над Ужем», «Історія природокористування на території сучасного Ужгорода», «Історія Підградського парку – найдавнішої пам’ятки паркової культури Закарпаття», «Парк Плотені» і «Сад Лаудона», «Живе викопне дерево мезозою – гінкго білоба в Ужгороді», «Платани на вулицях Мукачева» та проводити по них екскурсії силами школярів спеціалізованих навчальних закладів для школярів та гостей області;

– розширити мережу екологічних стежок та еколого-пізнавальних маршрутів Закарпаття, адже майже у кожному населеному пункті краю є унікальні природні об’єкти, про які можна розповісти більшому колу людей, особливо шкільній молоді (починаючи з зовсім нескладних ознайомчих і закінчуючи вже існуючими, що мають важливе наукове

значення) Приклад: успішна розробка екологічної стежки до «Меморіального парку «Красне поле» під Хустом не тільки суттєво впливають на формування світогляду молоді, але й заохочують до активних дій з вивчення природних особливостей, історії, народних традицій рідного краю, а також сприяють усвідомленому вибору здорового способу життя.

Найбільш ефективними формами еколого-освітницької діяльності в природоохоронних територіях (як національного, так і регіонального рівнів), є екологічні табори, де використовуються такі форми занять: екскурсії екологічними стежками та туристичними маршрутами, заняття в музеях природи та екологічних візит-центрах, екологічні ігри та конкурси, навчання практичним навичкам польових наукових досліджень, вікторини, бесіди, круглі столи, лекції. Традиційними заняттями в екологічних таборах є засвоєння навичок поведінки в природних умовах, орієнтування на місцевості тощо.

Результати проведених соціологічних досліджень підтвердили, що рівень екологічної свідомості та екологічної культури більшості населення Закарпатської області на «теоретичному» рівні достатньо високий. Проте в частині практичного застосування наявних знань існує ще значна прогалина. Наявна в регіоні екологічна пропаганда недостатньо ефективна, часто схоластична або занадто академічна, але недостатньо викривальна. У частині населення регіону (30%) має місце певний дуалізм стосовно розуміння норм екологічної моралі та допустимістю необов'язкового їх дотримання. В суспільстві існує запит до владних інститутів держави на більш суворе правове покарання порушників екологічних норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андриєнко Т. Л. Стан мережі природно-заповідних територій як показник сталого розвитку держави. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 30-річчю Карпатського біосферного заповідника, 13-15 жовтня 1998 -Рахів. - с. 3-5.
2. Андриєнко Т. Л., Олещенко В.І. Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні. Український географічний журнал - 1995,№ I.-с. 64-68.
3. Антосяк В.М., Довганич Я.О., Павлей Ю.М., Покиньючерда В.Ф., Поляновський А.О., Чумак В.О. Природно-заповідний фонд Закарпатської області. (Довідник). - Ужгород, 1998. - 304с.
4. Антосяк В.М., Годованець Б.І., Довганич Я.О., Покиньючерда В.Ф., Чумак В.О. Збереження природного різноманіття Закарпаття шляхом оптимізації природно-заповідного фонду регіону. Роль екологічних коридорів у збереженні природного різноманіття регіону. Матеріали міжнародно-регіональної конференції, 17-18 травня Ужгород - 2004. - с. 25-27.
5. Бабікова К. О. Роль екологічної освіти для сталого розвитку туризму в межах природно-заповідних територій. С. 148–151. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/39496/3/%D0%91%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9A..pdf>
6. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С., Костіков І.Ю. Основи екології: підручник. 3-тє вид. Київ: Либідь, 2006. 408 с.
7. Бокотей О. М., Біланич М. М. Краєзнавчий аспект у підвищенні рівня екологічної культури місцевого населення в напрямку збереження біорізноманіття в регіоні Верхнього Потисся // Краєзнавство в інтердисциплінарному контексті розвитку сучасної науки і освіти: Збірник матеріалів VIII Регіонального науково-методичного інтернет-семінару (м. Ужгород, 18-19 травня 2020 р.) / За заг. ред. Баяновської М. Р. – Ужгород: ПП Данило С.І., 2020. – 87 с.
8. Бокотей О.М., Біланич М.М., Куля Н.І. Проєкт «Молодіжна школа сталого розвитку Карпат» в міждисциплінарному та транскордонному вимірах // Краєзнавство в інтердисциплінарному контексті розвитку сучасної освіти і науки: збірник матеріалів IX Регіонального науково-

методичного інтернет-семінару / За заг. ред. Баяновської М. Р. - Ужгород: ФОП Сабов. – 2021 р. – С. 90-98.

9. Все про Закарпатську область. Доступно: /geopoloshzakygeopolozakar.htm

10. Гамор Ф.Д., Вайнагій І.В., Антосяк В.М. Стан охорони червонокнижних видів рослин на заповідних територіях Українських Карпат. Український ботанічний журнал № 6. - с. 122т 129.

11. Генсирук С.А., Гайдарова Л.І. Охорона лісових екосистем. К.;1984.- 199 с.

10. Генсірук С. А., Максимець О. В. Антропогенні зміни в лісах Українських Карпат / Лісівнича академія наук України. Наукові праці. - 2004.-Випуск 3.-С. 17-21.

11. Гетьман В. І. Українські Карпати. Ландшафтно-рекреаційні ресурси [Текст] / В. І. Гетьман. - Тернопіль : Навчальна книга - Богдан, 2010. - 136 с.

12. Голубець М.А. Від біосфери до соціосфери: монографія. Львів: Поллі, 1997. 251 с.

13. Дубович І. А. Особливості та перспективи екологізації освіти та екологічного виховання населення в Україні. Науковий вісник Львівського національного університету. Львів, 2006. Вип. 16.5. С. 244–247.

14. Джахман Р. В. Екологічна просвіта в Закарпатському краєзнавчому музеї // Сучасні аспекти природничої музеології: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції. 11-13 вересня 2012 року. Київ-Канів. – Київ, 2012. – С. 124-125.і

15. Загороднюк І., Покинъчерда В. Фауна Карпатського заповідника та концепція «гарячих» територій // Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника. - Київ: Інтрекоцентр, 997. - С. 320-322.

16. Загороднюк І., Ємельянов І. Гірські регіони як зони найвищого видового багатства наземних хребетних в Україні // Ученые записки Таврического национального университета. Серия «Биология-Химия». - 2004. - Т. 17. - № 2. - С. 33-38.

17. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. № 2457 [Текст] //Відомості Верховної ради України. - 1992. -№34.-502 с.
18. Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21 вересня 2000 р. №1989-111 . [Електронний ресурс]. - Режим доступу : [.rada.gov.ua/](http://rada.gov.ua/)
19. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року». Постанова ВР України № 2697-УІІ 28.02.2019р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>
20. Звіт про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 2024 р. //Державне управління екології та природних ресурсів Закарпатської області. Ужгород, 2024. - 96 с.
19. Екологічний паспорт Закарпатської області - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.caroathsa.gov.ua
20. Екологічні катастрофи Байя Маре та Байя Борша (причини та наслідки). Упорядники: А. Ковальчук, А. Мигаль, Л. Потіш, В. Багін, Н. Ковальчук, І. Бесеганич, В. Сабадош, О. Карпунін. - Ужгород, 2001. - 50 с.
21. Екологічна культура починається з нас / Український лісовий портал. URL: <https://www.lisportal.org.ua./1136/> (дата звернення: 15.12.2018).
22. Екологічне виховання молодших школярів. URL: <http://www.klasnocinka.com.ua/uk/article/ecologichne-vikhovannya-molodshikh-shkolariv.html> (дата звернення: 15.12.2018).
23. Кічура В.П., Печер Щ Федурця І.Ю., Крічфалушій В.В., Сабадош В.І., Крочко Ю.І., Луговой О.Є. Ліси Закарпаття, сучасний стан, використання та охорона. Ужгород-1997. - с. 24-27
24. Кічура А. В. Особливості формування та перспективи розвитку природно-заповідного фонду Закарпатської області. //Лісівництво і агролісомеліорація, вип. 115, Харків: УкрНДІЛГА, 2009. - с-235-239.
25. Кічура А.В., Кічура В.П. Природно-заповідний фонд, як важлива складова формування екологічної мережі. Матеріали Міжнародної

науково-практичної конференції. - Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008.-С. 141-143.

26. Кічура А.В., Кічура В.П. Особливості формування регіональної екологічної мережі Закарпаття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. - Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. -С. 162-165.

27. Ковальчук І. П. Географічні особливості територіального розподілу об'єктів природно-заповідного фонду Львівської області [Текст] /І. П. Ковальчук, Є. А. Іванов, І. Б. Свідерко // Наук, вісник Укр. держ. лісотехнічного ун-ту, 2004. - Вип. 14.8. - С. 51-62.

28. Концепція збереження біологічного різноманіття України [Текст] / Постанова КМУ № 439 від 12.05.1997 р. - К., 1997. - 28 с.

29. Костолович М. І. Формування екологічної компетентності підлітків у процесі здійснення краєзнавчої роботи // Збірник матеріалів міжнародної науково практичної конференції з проблем охорони довкілля. – Мукачєво-Ужгород, 15-18 травня 2011 р. – С. 430-431.

28. Крічфалушій В.В., Іванєга І.Ю., Луговой О.Є., Будников Г.Б., Мезєв-Крічфалушій Г.М., Мателєшко О.Ю., Попов С.Г. Сивохоп Я.М., Павлей Ю.М., Лєсьо І.М. Ужанський національний природний парк. Ужгород, 2001. с. 3-23, с.38-53.

29. Крічфалушій В.В., Будников Г.Б., Мигаль А.В. Червоний список Закарпаття: види рослин та рослинні у групування, що знаходяться під загрозою зникнення. Ужгород: Закарпаття, 1999. - 196 с.

30. Лісове господарство Закарпаття. Фотоальбом / за ред. Кічури В.П. - Ужгород: ПП Басараб М.М., 2007. -.96 с.

31. Махлинець С.С., Кампов Н.С., Лані Х.А. Стратегія розвитку природоохоронних територій Закарпатської області //Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного ун-ту. Біол. Науки, 2015, №2. - с.82-85.

32. Міждержавні природно-заповідні території України. Під редакцією Андрієнко Т.Л. - міжвідомча комплексна лабораторія наукових основ заповідної справи НАН України та Мінекобезпеки України. К.;1998. -132 с.

33. Нєстерук Ю. Рослини Українських Карпат. Львів - 2000. - 136 с.

- 34.** Об'єкти природно-заповідного фонду Закарпатської області [Електронний ресурс] // Департамент екології природних ресурсів Закарпатської ОДА. - Режим доступу : <http://ecozakarp.at.gov.ua/>
- 35.** Природні багатства Закарпаття/[Кол. авт.; Упоряд. В.Л. Бондар]. - Ужгород: Карпати, 1987. - 284 с.
- 36.** Природа Українських Карпат. Закарпатська область. //Кол. авторів під ред. доктора географ, наук проф. К.І. Геренчука. Львів, 1968. - 252с.
- 37.** Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття. - Ужгород: ТОВ "Спектраль"- 2002. - 296 с.
- 38.** Потапенко В.Г. Стратегічні пріоритети безпечного розвитку України на засадах «зеленої економіки»: монографія. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Potapenko_mon-29b20.pdf (дата звернення: 15.01.2019).
- 38.** Програма перспективного розвитку природно-заповідної справи та екологічної мережі в Закарпатській області на 2006- 2020 рр. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.search.ligazakon.ua
- 39.** Програма розвитку ООН в Україні «Зміцнення фінансової стійкості природоохоронних територій України». Київ, 2011. — [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ua.undp.org>.
- 40.** Рамкова Конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат [Текст] : Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. - Т. 10. - Чернівці : Зелена Буковина, 2004. - С. 311-315.
- 41.** Розробка проекту екомережі Закарпатської області: звіт про виконання природоохоронного заходу. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [zvit_uzhorodsky http:// yandex.ua/clck/jsreDIR](http://zvit_uzhorodsky.yandex.ua/clck/jsreDIR)
- 42.** Роль екологічної освіти та виховання у збереженні природно-заповідного фонду України // [Електронний ресурс] / режим доступу: <https://ridnapriroda.wordpress.com/2008/01/22/>
- 43.** Синякевич І.М. Інструменти екополітики: теорія і практика. - Львів: ЗУКЦ, 2003. -187 с.

44. Статистичний бюлетень «Заповідники та національні природні парки України». - Державна служба статистики України. — [Електронний ресурс].:- Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
45. Стойко С.М., Мілкіна Л.І., Ященко П.Т., Кагал о О.О., Тасенкевич Л.О. Раритетні фітоценози західних регіонів України (Регіональна “Зелена книга”), Львів - 1997. - 190с.
46. Стойко С. Прийшов час подбати про екологічну безпеку Українських Карпат. Новини Закарпаття. 2010. 14 серп. (№ 89-90). С. 6.
47. Стойко С., Гадач Є., Шимон Т., Михалик С. Заповідні екосистеми Карпат, Львів, 1991. - 248 с.
48. Тарасенко Ф.М. Природа, технологія, культура: монографія. Київ: Наукова думка, 1985. 255 с.
49. Туниця Ю.Ю. Екоеконіміка і ринок: подолання суперечностей. - К.: Знання, 2006.- 314 с.
50. Уліганець С. І. Екологічні аспекти, які негативно впливають на туристичний бізнес в Закарпатті / С. І. Уліганець // Регіонал. екологіч. пробл. // 36. наук. пр. - К.: ВГЛ "Обрії", 2002. - С. 322-323.
51. Урс-Беат Брендлі, Я.О. Довганич. Праліси в центрі Європи. Швейцарський федеральний інститут досліджень лісу, снігу і ландшафтів, Бірменсдорф, Швейцарія. Карпатський біосферний заповідник, Рахів, 2003. - с. 6-9.
49. Химинець В.В., Химинець О.В., Екологічні проблеми Закарпаття в контексті концепції сталого розвитку. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, том 1,13-15 жовтня 1998 р .- Рахів. - с. 189-192.
50. Царик Т.Є., Файфура В.В. Основи екології: підручник. Тернопіль, 2009. 131 с.
51. Цись П.М. Геоморфологія УРСР. Вид-во Львівського університету, 1962. - 224с.
52. Цюбик М.М., Потіш Л.А. Охорона довкілля у Закарпатті, екологічні пріоритети. //Транскордонне природоохоронне співробітництво: проблеми та шляхи вирішення. Матеріали науково-практичної конференції. Ужгород : Довкілля, 2004. - с.5-6, с. 45-46.
53. Червона книга України. Рослинний світ. - К.; Либідь. 1994. - 390 с.

- 54.** Червона книга України. Тваринний світ. - К.; Либідь; 1994. - 540 с.
- 55.** Чир Н.В. Атуальні питання дослідження природнозаповідного фонду Закарпатської області //Вісник Одеського Національного Університету. Сер.: Географічні та геологічні науки. 2016. Т. 21, вип. 1. - с.42-54.
- 56.** Шевченко Л.М., Ющенко О.К. Принципи формування природно-заповідного фонду України. Чорний М.Г. Нові функції старих заповідників.
- 57.** Regional Landscape Park “Prytysianskyi” - Protection of Nature Heritage of the Transcarpathian Lowland Book. January 2009. Доступно: <https://www.researchgate.net/publication/295859966>

ДОДАТКИ